

EL-AKSA TUFANI OPERASYONU VE FİLİSTİN SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNE ETKİLERİ

DOI: 10.37460/sid.1602720

Nesrin Kenar¹, Saddam İbrahim Sehweil²

Özet

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Filistin bölgesinde İngiltere'nin manda yönetimi sona ererken, Filistinli Araplar için bir devlet kurulması uluslararası toplum tarafından göz ardı edilerek, Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulunda Yahudiler için İsrail Devletinin 1947 yılında kurulmasının ardından bölgede Araplar ile Yahudiler arasında günümüze kadar devam eden çatışmalar başlamıştır. Bölgede Araplar ile Yahudiler arasında İngiliz manda yönetimi döneminde başlayan bu yerel çatışmaların dışında Filistinli Arapların çıkarlarını kendi çıkarları ile özdeşleştiren Arap Devletleri ile İsrail arasında 1948-1949, 1956, 1967 ve 1973 yıllarında "Arap-İsrail Savaşları" olarak adlandırılan dört büyük savaş yaşanmıştır. 1948-1949, 1956, 1967 savaşlarında İsrail'i ortadan kaldırmayı amaçlayan Arap devletleri bu savaşlarda yaşadıkları mağlubiyet ve büyük toprak kayıpları nedeniyle bundan sonra amaçlarını 1967 savaşlarında kaybettikleri toprakların geri alınması yönünde değiştirmişlerdir. Ancak 1967 savaşlarında kaybettikleri toprakların geri alınması amacıyla gerçekleştirdikleri 1973 savaşı da Arap devletlerinin mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Yaser Arafat liderliğindeki Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ile İsrail arasında uluslararası toplumun girişimleriyle görüşmeler yapılmış ve bir sonuca varılmış ise de varılan anlaşmalar İsrail'in Filistinli Araplar tarafından tanınmasını gerektirdiği için reddedilmiştir. 7 Ekim 2023 tarihinde, Gazze'nin yönetimini elinde bulunduran ve Filistin sorunu için İsrail devletinin ortadan kaldırılması dışındaki tüm çözümleri reddeden ve FKÖ'nü Filistin halkının tek ve meşru temsilcisi olduğunu kabul etmekle birlikte, FKÖ'nün Filistin'de kurmak istediği laik ve demokratik bir düzene karşı olan HAMAS Hareketi tarafından bir silahlı mücadele hareketi olarak "El-Aksa Tufanı Operasyonu" başlatılmıştır. Bu Operasyona İsrail'in "demir kılıçlar operasyonu" ile karşılık vermesi üzerine çatışmalar topyekûn bir savaşa dönüşmüştür. Bu bağlamda çalışmanın amacı HAMAS Hareketi tarafından başlatılan ve yürütülen "El-Aksa Tufanı Operasyonu'nun Filistin Sorununun çözümü açısından sonuçlarının araştırılmasıdır. Çalışmada ilk olarak Filistinli Araplar ve Arap devletleri tarafından sorunun çözümüne yönelik yürütülen silahlı mücadeleler ve sonuçları araştırılmıştır. İkinci olarak Filistinli Araplar tarafından yürütülen ve bir tür sivil direniş olarak nitelendirilen "intifada" hareketinin sonuçları ve ardından FKÖ liderliğinde ve uluslararası toplumun girişimleriyle Filistin Sorununun çözümüne yönelik diplomatik girişimler ve sonuçları incelenmiştir. Son olarak HAMAS Hareketi tarafından yürütülen "El-Aksa Tufanı Operasyonu'nun Filistin Sorununun çözümü açısından sonuçlarının ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Filistin, İsrail, El-Aksa Tufanı Operasyonu, HAMAS, Demir Kılıçlar Operasyonu

¹ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, SBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, nkenar@sakarya.edu.tr

² Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, saddamsehweil@gmail.com

AL-AQSA FLOOD OPERATION AND ITS EFFECTS ON THE SETTLEMENT OF THE PALESTINIAN QUESTION

Abstract

After the Second World War, when the British mandate in Palestine ended, the establishment of a state for Palestinian Arabs was ignored by the international community, and after the establishment of the State of Israel for Jews by the United Nations (UN) General Assembly in 1947, conflicts between Arabs and Jews in the region began that continue to this day. Apart from these local conflicts that began during the British mandate period between Arabs and Jews in the region, four major wars, known as the "Arab-Israeli Wars", took place between the Arab States, which identified the interests of Palestinian Arabs with their own interests, and Israel in 1948-1949, 1956, 1967 and 1973. The Arab states that aimed to eliminate Israel in the 1948-1949, 1956 and 1967 wars changed their aim to regain the lands they lost in the 1967 wars due to the defeats and great territorial losses they suffered in these wars. However, the 1973 war they waged to regain the lands they lost in the 1967 wars also resulted in the defeat of the Arab states. Negotiations were held between the Palestine Liberation Organization (PLO) led by Yasser Arafat and Israel with the initiatives of the international community, and although a conclusion was reached, the agreements were rejected because they required the recognition of Israel by the Palestinian Arabs. On October 7, 2023, the HAMAS Movement, which controls Gaza and rejects all solutions to the Palestinian issue other than the elimination of the State of Israel and accepts the PLO as the sole and legitimate representative of the Palestinian people, but is against the secular and democratic order that the PLO wants to establish in Palestine, launched " Al-Aqsa Storm Operation " as an armed struggle movement. When Israel responded to this operation with the "iron swords operation", the conflicts turned into an all-out war. In this context, the aim of the study is to investigate the results of the "Al-Aqsa Storm Operation" initiated and carried out by the HAMAS Movement in terms of the solution of the Palestinian Question. In the study, firstly, the armed struggles carried out by the Palestinian Arabs and Arab states for the solution of the problem and their results were investigated. Secondly, the results of the "intifada" movement carried out by the Palestinian Arabs and described as a kind of civil resistance and then the diplomatic initiatives and results for the solution of the Palestinian Problem under the leadership of the PLO and the initiatives of the international community were examined. Finally, the results of the "Al-Aqsa Storm Operation" carried out by the HAMAS Movement in terms of the solution of the Palestinian Problem were revealed.

Keywords: Palestine, Israel, Al-Aqsa Flood Operation, Hamas, Iron Swords Operation

1.Giriş

Filistin bölgesinde Araplar ile Yahudiler arasındaki çatışmanın kökenleri, İngiltere'nin bu topraklarda manda yönetimini kurduğu döneme kadar uzanmaktadır. 1517-1917 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde olan Filistin, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı'nın mağlubiyetiyle İngiltere'nin kontrolüne geçmiştir. Bu süreçte İngiltere, savaş sırasında Araplara bağımsızlık vaat ederken (Şerif Hüseyin'e), aynı zamanda Fransa ile bölgeyi paylaşmayı öngören Sykes-Picot Anlaşması'nı imzalamış ve Balfour Deklarasyonu ile Yahudilere Filistin'de bir "ulusal yurt" sözü vermiştir (Hurewitz, 1979; Page, 2016; Adelman, 2001; Oruç, 2010).

İngiliz manda yönetimi döneminde, Yahudi göçlerinin artmasıyla Filistin’de demografik yapı Yahudiler lehine değişmeye başlamıştır. 1917’de Balfour Deklarasyonu yayımlandığında bölgede yaklaşık 570 bin Müslüman, 74 bin Hristiyan ve 56 bin Yahudi yaşamaktaydı. 1917–1942 yılları arasında Yahudi nüfusu on kattan fazla artmış; özellikle Almanya, Polonya ve Doğu Avrupa’dan gelen göçler bu süreci hızlandırmıştır. Aynı dönemde Yahudiler, binlerce dönüm arazi satın almış, bu da Arap halkı arasında ciddi bir tepkiye yol açmıştır (Asirvatham, 1954; Simoni, 1999; Barakat, 2016; Oruç, 2010).

İngiltere’nin göç ve yerleşim politikalarına karşılık Filistinli Araplar, dini ve siyasi temelli direniş hareketleri başlatmış, 1920, 1921 ve 1929’da üç büyük isyan gerçekleşmiştir. Bu tepkilerin ardından 1930’da İngiltere, Passfield Beyaz Kitabı’nı yayımlayarak Yahudilerin göç ve toprak edinimini sınırlamayı önermiştir. Ancak Almanya’da Nazi Partisi’nin iktidara gelmesiyle Yahudi göçü hızlanmış ve 1936-1939 yılları arasında büyük bir Arap isyanı patlak vermiştir (Abboushi, 1977; Adelman, 2001; Oruç, 2010).

1937’de İngiltere tarafından kurulan Peel Komisyonu, çatışmaların nedenini Arapların ulusal bağımsızlık arzusu olarak tespit etmiş ve Filistin’in Arap, Yahudi ve uluslararası bölgelere ayrılmasını önermiştir. Araplar, bu bölünmeye karşı çıkarak isyanı tırmandırmışlardır. 1939’da yayımlanan Beyaz Belge (MacDonald White Paper) ise Yahudi göçünü sınırlandırarak Filistin’de bağımsız bir devletin kurulmasını öngörmüş; bu belge Araplar tarafından desteklenmiş, Yahudiler tarafından ise reddedilmiştir (Adelman, 2001: 24; Asirvatham, 1954: 22; Oruç, 2010: 18-19).

Bu süreçte Filistinli Araplar, başlangıçta diplomatik yolları tercih etmiş, ancak sonuçsuz kalması nedeniyle zamanla şiddeti bir araç olarak benimsemişlerdir. 1936-1939 isyanları ve ekonomik boykotlar sonucunda Yahudi göçünün sınırlandırılmasına yönelik politikalar geliştirilmiş ve Filistin milliyetçiliği radikalleşmiştir (Abboushi, 1977, s. 23-45; Abboushi, 1977; Rogan, 2013).

Filistin meselesi günümüzde de Ortadoğu’nun en karmaşık ve kalıcı sorunlarından biri olma niteliğini sürdürmektedir. Filistin halkı, tarih boyunca bağımsızlık ve kendi kaderini tayin hakkı için diplomasi ve şiddet yöntemlerine başvurmuştur (Khalidi, 2007). 1947 BM Paylaşım Planı’nın reddi ve 1948 Arap-İsrail Savaşı, Filistin direnişinin seyrini belirlemiştir. Her iki stratejinin de dönemsel etkileri olsa da, kalıcı kazanımların hangi yolla elde edilebileceği sorusu önemini korumaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Filistin halkının tarihsel bağlamda izlediği silahlı mücadele ve diplomatik girişimler ışığında, 7 Ekim 2023’te HAMAS tarafından başlatılan "El-Aksa Tufanı Operasyonunun etkilerini değerlendirmektir. Araştırmanın temel tezi, askeri yöntemlerin kısa vadede dikkat çekici sonuçlar doğurmasına rağmen, uzun vadede

uluslararası meşruiyet ve siyasi kazanımların diplomatik yollarla sağlandığı yönündedir. Bu kapsamda, Filistin tarihindeki savaş ve diplomasi tecrübeleri karşılaştırmalı olarak analiz edilerek, El-Aksa Tufanı Operasyonu'nun bu çerçevede nasıl konumlandığı irdelenecektir.

2. İsrail Devletinin Kuruluşu ve Filistin Sorununda Silahlı Mücadele Dönemi

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından İngiltere, Filistin bölgesinden çekilme kararı almış ve Şubat 1947'de sorunu BM'ye taşımıştır. 29 Kasım 1947 tarihinde BM Genel Kurulu'nda Filistin meselesi görüşülmüş ve BM Filistin Özel Komitesi (UNSCOP) tarafından hazırlanan “Çoğunluk Planı” oylanarak kabul edilmiştir. Bu plana göre, Filistin topraklarında biri Arap, biri Yahudi olmak üzere iki ayrı devlet ve Kudüs'ün uluslararası yönetim altında olacağı özel bir statü öngörülmüştür. Ayrıca bu üç birimin ekonomik birlik içinde birbiriyle bağlı olması planlanmıştır (Asirvatham, 1954: 23–24; Rogan, 2013: 53).

Plan Yahudi tarafınca kabul edilse de, Araplar bu düzenlemeyi adaletsiz bularak reddetmiştir. Arap dünyası, Filistin topraklarının bölünmesine karşı çıkmış ve bu topraklarda Arapların çoğunluğu, Yahudilerin ise azınlık olduğu üniter bir devletin kurulmasını savunmuştur. BM'deki altı Arap üye devlet – Mısır, Lübnan, Suudi Arabistan, Suriye, Irak ve Yemen – bölünme kararına karşı çıkmış ancak Genel Kurul'daki etkileri sınırlı kalmıştır. Arap Birliği'nin 1947 ve 1948 yıllarında Filistin'deki krizi ele almak üzere düzenlediği toplantılar sonuçsuz kalmış, Arap devletleri arasındaki derin güvensizlik ve bölünmüşlük çözüm üretilememesine yol açmıştır. Aynı zamanda, Arap liderliğinin diplomasi alanındaki tecrübesizliği de bu süreçte etkili olmuştur (Rogan, 2013: 55).

İngiltere'nin manda yönetiminin sona ermesinin hemen ardından, 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail Devleti'nin kurulduğu ilan edilmiştir. İsrail hükümetinin ilk resmi eylemlerinden biri, İngiltere tarafından 1939'da yayımlanan ve Yahudilerin Filistin'e göçünü ve toprak satın almalarını yasaklayan Filistin Beyaz Belgesi'ni yürürlükten kaldırmak olmuştur (Asirvatham, 1954: 26).

İsrail'in bağımsızlık ilanı, hâlihazırda süregiden Arap-Yahudi çatışmalarını şiddetlendirmiş ve kısa süre içinde 1948–1949 Birinci Arap-İsrail Savaşı'na dönüşmüştür (Asirvatham, 1954: 23–24; Rogan, 2013: 53; Oruç, 2010: 20–21). Bu ilk savaşı takip eden yıllarda, taraflar arasında çeşitli büyük çatışmalar yaşanmıştır: 1956 Süveyş Krizi, 1967 Altı Gün Savaşı ve 1973 Yom Kippur Savaşı gibi. Ayrıca bu dönemde çeşitli tarihlerde Gazze merkezli büyük çaplı çatışmalar yaşanmış ve bu olaylar, Filistin sorununu küresel gündemde tutmaya devam etmiştir (Smith, 2013: 245).

2.1. Birinci Arap-İsrail Savaşı (1948-1949)

1947 yılında BM Genel Kurulunun Filistin topraklarının Yahudi ve Arap devletleri arasında bölünmesini öngören 181 sayılı Karar'ı kabul etmiştir. İngiliz mandanın yönetiminin böylece sona ermesinin ve İngiliz birliklerinin 14 Mayıs 1948'de Filistin'den çekilmesinin ardından, aynı tarihte İsrail Devleti bağımsızlığını ilan etmiştir. Filistinli Araplar ve diğer Arap devletleri, planı reddederek Filistin'in bölünmesine karşı çıkmış ve İsrail Devleti'ni tanımayı reddetmiştir. Ardından Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan, Irak ve Suudi Arabistan'ın da dâhil olduğu Arap devletleri İsrail'e savaş açmıştır. Ancak Arap orduları arasında etkili bir koordinasyonun sağlanamaması ve askeri hazırlık eksiklikleri ve de Batılı güçlerin ve Sovyetler Birliği'nden(SSCB) İsrail Devleti'ni desteklemesi sonucunda Birinci Arap-İsrail Savaşı Arapların aleyhine sonuçlanmıştır. İsrail topraklarını genişletmiştir ve yaklaşık 750.000 Filistinli yerinden edilerek mülteci durumuna düşmüştür (Morris, 2008; Oruç, 2010: 29; Rogan, 2013: 56). Bu savaş, modern Orta Doğu tarihinin dönüm noktalarından biri olmuş ve bölgedeki siyasi dengeleri kalıcı olarak değiştirmiştir.

Savaş 15 Mayıs 1948 - 7 Ocak 1949 döneminde yaşanmış ve sonunda 1949 yılında BM gözetiminde dört ayrı ateşkes anlaşması imzalanmıştır (Smith, 2013, s. 250); İsrail-Mısır Ateşkesi (24 Şubat 1949) ile Gazze Şeridi Mısır yönetimine bırakılmıştır. İsrail-Lübnan Ateşkesi (23 Mart 1949) ile sınırlar büyük oranda korunmuş, askerden arındırılmış bölgeler oluşturulmuştur. İsrail-Ürdün Ateşkesi (3 Nisan 1949) ile 1948 Arap-İsrail Savaşı sonrasında Batı Şeria Ürdün'ün yönetimine geçmiştir ve Kudüs ikiye bölünerek Batı Kudüs İsrail'e, Doğu Kudüs Ürdün'e bırakılmıştır. Her ne kadar İsrail, BM'nin Kudüs'e uluslararası statü verilmesi kararını ilk etapta kabul etmiş olsa da, 23 Aralık 1950'de Kudüs'ü başkent ilan etmiştir. Bu adım, Kudüs'ün statüsü konusunda uzun sürecek uluslararası ihtilafların temelini oluşturdu. (Oruç, 2010: 30). İsrail-Suriye Ateşkesi (20 Temmuz 1949) ile de sınır bölgelerinde askerden arındırılmış bölgeler oluşturulmuştur.

Birinci Arap-İsrail Savaşı'nın sonuçları şu şekilde özetlenebilir:

- İsrail sınırlarını Filistin topraklarının %78'ini kapsayacak şekilde genişletmiştir. Bu ateşkes anlaşmaları sonucunda 1947 yılında BM'nin 181 sayılı kararı ile İsrail'e verilen toprak payı %56 idi(Rogan, 2013: 56).
- Batı Şeria Ürdün'ün yönetimine geçmiştir ve Kudüs ikiye bölünerek Doğu Kudüs Ürdün'e bırakılmıştır (Asirvatham, 1954: 27).
- Yaklaşık 1 milyon Filistinlinin diğer Arap ülkelerine göçüne neden olan 'Filistinli mülteciler meselesi' ortaya çıkmıştır (Oruç, 2010: 29).
- Mısır, Ürdün ve Suriye gibi ülkelerde iç siyasi krizler yaşanmıştır. Örneğin, Hür Subaylar Komitesi 1952 tarihinde yaptıkları darbeye Mısır'da monarşiye son vermiştir (Oruç, 2010: 29).
- Arap milliyetçiliği ve İsrail karşıtlığı güçlenmiş, ulusalcılık hareketleri

yaygınlaşmıştır.

- İsrail ile komşuları Suriye, Ürdün ve Mısır arasında 1948-1956 yılları arasında sık sık sınır çatışmaları yaşanmış, savaş hali resmen sona ermemiştir (Smith, 2013: 250).

2.2. İkinci Arap-İsrail Savaşı – 1956 (Süveyş Krizi)

1956 Süveyş Savaşı, yalnızca Arap-İsrail çatışmasının bir parçası olmakla kalmayıp, aynı zamanda Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu dünya düzeninde Batı Avrupa ülkeleri ile süper güçler arasındaki stratejik çekişmelerin de bir ürünü olmuştur. Savaşın görünen nedeni, Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdülnasır'ın 26 Temmuz 1956 tarihinde, ülkenin ekonomik bağımsızlığı adına Süveyş Kanalı'nı millileştirdiğini açıklamasıdır. Ancak bu gelişmenin ardında derin uluslararası çıkar çatışmaları yatmaktaydı. İngiltere, Fransa ve İsrail arasında önceden yapılmış olan gizli anlaşmalar doğrultusunda, Mısır'a yönelik bir askeri müdahale planı hazırlanmıştı. Bu müdahalenin altında yatan nedenler ise taraflara göre farklılık gösteriyordu: İngiltere için kanalın millileştirilmesi, denizasıırı çıkarlarına ve eski emperyal nüfuzuna yönelik doğrudan bir tehdit anlamına geliyordu; Fransa, Cezayir'deki bağımsızlık savaşını Mısır'ın desteklediğine inanarak Nasır'ı devirmeyi amaçlıyordu; İsrail ise, Mısır'ın Akabe Körfezi üzerindeki ablukasına son vermek ve Sina Yarımadası'nda güvenliğini sağlamak niyetindeydi (Smith, 2013: 251).

Üç ülke arasında yapılan gizli anlaşmaya göre, İsrail'in askeri operasyon başlatması sonrasında İngiltere ve Fransa'nın, Süveyş Kanalı'nın güvenliğini sağlama bahanesiyle müdahale etmesi öngörülmüştü. Bu plan uyarınca İsrail, 29 Ekim 1956 tarihinde Sina Yarımadası'nı işgal etmiş ve kısa sürede Gazze Şeridi ile Sina'nın büyük bölümünü kontrol altına almıştır. İngiltere ve Fransa da, 31 Ekim'de hava saldırılarına başlamış ve Port Said'e çıkarma yaparak operasyonu genişletmiştir (Kyle, 2019; Smith, 2013: 251).

Askerî anlamda İsrail oldukça başarılı olmuşsa da, diplomatik düzlemde bu üçlü ittifak ciddi bir direnişle karşılaşmıştır. ABD Başkanı Eisenhower liderliğindeki Amerikan yönetimi, operasyona sert şekilde karşı çıktı. Aynı şekilde SSCB de, doğrudan askeri müdahale tehdidinde bulunarak süreci tırmandırmıştır. Her iki süper gücün baskısı altında kalan İngiltere, Fransa ve İsrail, BM gözetiminde ateşkesi kabul etmek zorunda kalmışlar ve İsrail, işgal ettiği bölgelerden 1957 yılının başlarında çekilmeye başlamıştır. BM Genel Kurulu'nun kararıyla BM Acil Müdahale Gücü (UNEF) ilk kez oluşturularak Süveyş Kanalı çevresine ve Sina Yarımadası'na yerleştirilmiştir(Oruç, 2010: 31).

Süveyş Krizi'nin önemli sonuçları şu şekilde sıralanabilir; İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'daki nüfuzları ciddi şekilde azalmış, yerlerine ABD ve SSCB bölgede belirleyici aktörler haline gelmiştir. Mısır iç siyaseti ve Arap dünyasında Cemal

Abdülnasır'ın liderliği pekişmiş, milliyetçi Arap kamuoyunda büyük bir zafer kazanılmıştır. İsrail, askeri başarılarının karşılığında, Akabe Körfezi üzerindeki deniz erişimini garanti altına almış, aynı zamanda Gazze Şeridi ve Sina'dan geri çekilmiştir. UNEF, ilk kez bir kriz bölgesine barış gücü olarak yerleştirilmiş, bu da uluslararası hukuk ve diplomasi açısından önemli bir ilki temsil etmiştir.

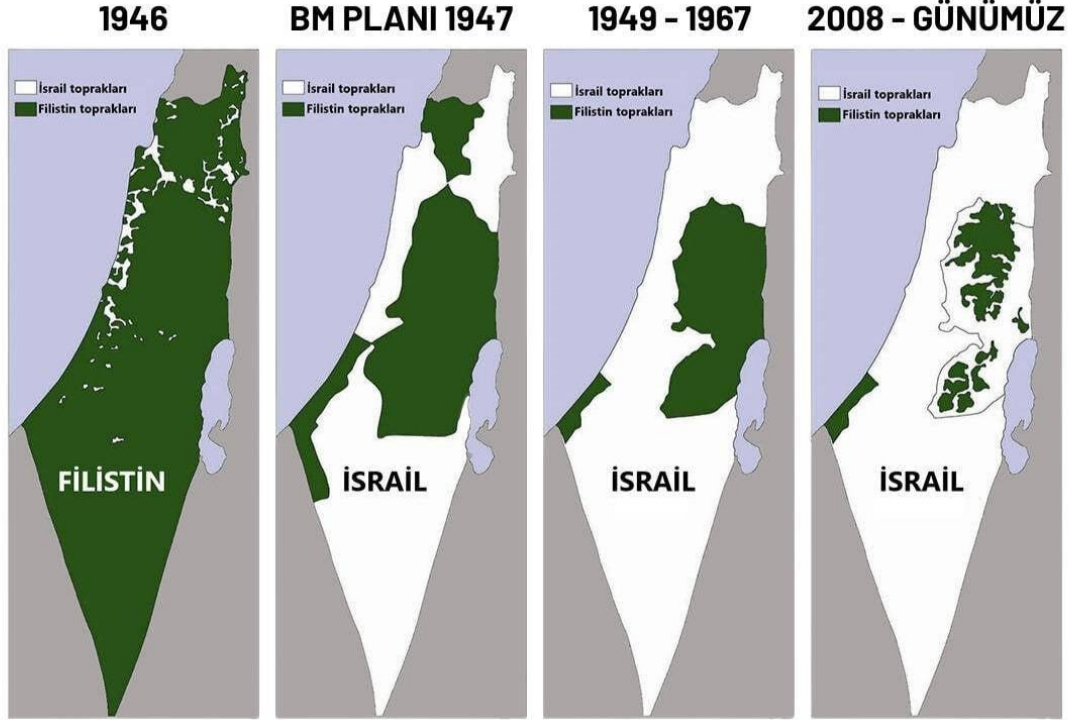
Her ne kadar 1956 Süveyş Savaşı doğrudan bir Arap-İsrail savaşı ya da Filistin meselesine ilişkin bir cephe çatışması olarak değerlendirilmemiş olsa da, bu kriz Ortadoğu'da daha geniş kapsamlı çatışmaların habercisi olmuş ve özellikle 1967'de yaşanacak Altı Gün Savaşı'na giden süreci hızlandırmıştır (Smith, 2013: 251; Oruç, 2010: 31).

2.3. Üçüncü Arap-İsrail Savaşı – 1967 (Altı Gün Savaşı)

1956'daki Süveyş Savaşı sonrasında İsrail ile Arap komşuları arasında zaman zaman sınır çatışmaları yaşanmış, ancak bu gerginlikler 1964'e kadar büyük bir krize dönüşmemiştir. Bununla birlikte, 1959'da El-Fetih'in ve 1964'te FKÖ'nün kurulması, Filistin'deki silahlı direnişin ivme kazanmasına yol açmış ve 1967 Haziran Savaşı'na giden süreci hızlandırmıştır (Oruç, 2010: 31).

1960'lı yıllarda İsrail ile özellikle Suriye arasında Ürdün Nehri üzerindeki su kaynaklarının kontrolü nedeniyle artan çatışmalar ve Filistinli gerilla gruplarının İsrail topraklarına yönelik saldırıları bölgedeki gerginliği artırmıştır. Bu süreçte Mısır ve Suriye önderliğinde “ortak Arap savunması” söylemi güç kazanmış ve Arap ülkeleri İsrail'e karşı askeri hazırlıklarını artırmaya başlamıştır. Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdünnasır, Arap kamuoyundaki liderliğini pekiştirmek amacıyla daha saldırgan bir İsrail karşıtı politika benimsemiş, Mayıs 1967'de UNEF'in Sina Yarımadası'ndan çekilmesini talep etmiştir. Ardından Tiran Boğazı'nı kapatarak İsrail'in Akabe Körfezi üzerinden deniz ulaşımını kesmiştir. Bu adım, İsrail tarafından açık bir savaş nedeni olarak değerlendirilmiştir. Nasır'ın bu hamlesini desteklemek amacıyla Mısır birlikleri 14 Mayıs 1967'de Sina Yarımadası'na konuşlandırılmış, UNEF güçleri bölgeden çıkarılmış ve İsrail'e yönelik deniz ablukası yeniden devreye sokulmuştur. Ürdün ve Suriye de bu askeri seferberliğe destek vermiştir (Smith, 2013: 252).

Harita 1. Filistin Haritası

Kaynak: Bianet “İsrail-Filistin Sorununun Tarihçesi: 1897'den 2023'e”, 7 Ekim 2024, <https://bianet.org>

Bu gelişmelerin ardından İsrail, 5 Haziran 1967 tarihinde “Operasyon Focus” adı verilen ani bir hava saldırısıyla Mısır hava kuvvetlerinin büyük kısmını daha havalanmadan imha etmiştir. Aynı gün içinde Ürdün, Suriye ve Irak hava üsleri de vurulmuş ve Arap hava üstünlüğü tamamen ortadan kaldırılmıştır. Devam eden kara harekâtıyla İsrail, Gazze Şeridi ve Sina Yarımadası’nı direnişle karşılaşmadan işgal etmiş; ardından Batı Şeria ve Doğu Kudüs ile Golan Tepelerini de ele geçirmiştir (Oruç, 2010: 34).

Altı gün süren savaş sonunda İsrail; Mısır ordusunu büyük ölçüde mağlup ederek Sina Yarımadası’nda Süveyş Kanalı’na kadar ilerlemiş, Ürdün’ü yenerek Batı Şeria ve Doğu Kudüs’ü işgal etmiş ve Suriye’ye karşı yürüttüğü operasyonlarla Golan Tepelerini ele geçirmiştir.

Savaşın bölge üzerindeki etkileri derin olmuştur; İsrail, topraklarını üç katına çıkarmış; Sina Yarımadası, Gazze Şeridi, Batı Şeria, Doğu Kudüs ve Golan Tepelerini kontrol altına almıştır. Doğu Kudüs’ü ilhak eden İsrail, Kudüs’ü “ebedi ve bölünmez başkenti” ilan etmiştir. Yeni bir Filistinli mülteci dalgası doğmuş; özellikle Batı Şeria ve Gazze’den on binlerce Filistinli yerinden edilmiştir. Arap dünyası, bu hızlı yenilgiyle büyük bir psikolojik sarsıntı yaşamış; Arap milliyetçiliği sorgulanmaya başlanmıştır (Smith, 2013: 252–253; Oren, 2002).

Savaş sonrası, BM Güvenlik Konseyi 22 Kasım 1967’de 242 sayılı kararı kabul etmiştir. Bu karar, İsrail’in son çatışmada işgal ettiği topraklardan çekilmesini, tüm devletlerin güvenli ve tanınan sınırlar içinde yaşamasını ve mülteci sorununa adil bir çözüm bulunmasını öngörmüştür. Ancak kararın “çekilme” ifadesindeki belirsizlik, İsrail’in hangi topraklardan ne ölçüde çekileceği konusunda ciddi anlaşmazlıklara yol açmıştır (Smith, 2013: 253).

Altı Gün Savaşı, Arap-İsrail çatışmalarının doğasını temelden değiştirmiştir. FKÖ, Arap dünyasında meşru bir direniş hareketi olarak öne çıkarken, işgal altındaki topraklar uluslararası hukuk açısından büyük tartışmaların konusu haline gelmiştir. Devletlerarası savaşların yerini sivil direniş ve asimetrik çatışma biçimleri almaya başlamıştır. Bu savaşın sonuçları sadece bölgesel politikaları değil, küresel diplomatik dengeleri de derinden etkilemiştir. İsrail’in bu savaşta elde ettiği topraklar, sonraki on yıllarda sürececek olan çatışmaların temel zeminini oluşturmuştur.

2.4. Dördüncü Arap-İsrail Savaşı – 1973 (Yom Kippur Savaşı)

1967 Altı Gün Savaşı’nda İsrail’in geniş toprakları işgal etmesi, Arap dünyasında ciddi bir moral çöküntüsü ve stratejik hezimet algısı yaratmıştır. Mısır, Sina Yarımadası üzerindeki egemenliğini yeniden tesis etmeyi, Suriye ise Golan Tepelerini geri almayı amaçlamıştır. Diplomatik yollarla sonuç alınamaması üzerine, bu iki ülke sürpriz bir askeri saldırı planlamıştır. 6 Ekim 1973’te, Yahudiler için kutsal olan Yom Kippur Bayramı’nda, Mısır ve Suriye koordineli bir şekilde İsrail’e saldırmıştır (Oruç, 2010: 35; Quandt, 1986; Afaf, 1977: 50).

Savaşın ilk günlerinde Arap orduları önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Mısır birlikleri, İsrail savunma hatlarını aşarak Süveyş Kanalı’nı geçmiş ve doğu yakasında kontrol sağlamıştır. Suriye ordusu ise Golan Tepelerinde hızlı bir ilerleme gerçekleştirmiştir. Ancak kısa sürede ABD’nin İsrail’e sağladığı yoğun askeri yardımlar, savaşın seyrini değiştirmiştir. İsrail, Golan’daki Suriye birliklerini geri püskürterek Şam’a 40 kilometre kadar yaklaşmış; Sina Cephesi’nde ise Süveyş Kanalı’nı geçerek Mısır ordusunu çevrelemiştir (Oruç, 2010: 35; Smith, 2013: 254; Afaf, 1977: 50).

BM Güvenlik Konseyi’nin 22 Ekim 1973 tarihinde kabul ettiği 338 sayılı karar ile ateşkes ilan edilmiştir. Ancak Kasım ayına kadar çatışmalar devam etmiştir (Smith, 2013: 255).

Savaşın sonuçları çok yönlüdür; Askerî olarak İsrail savaş alanında üstünlük sağlamış görünse de, Arap dünyası için bu savaş psikolojik bir zafer olarak görülmüştür. İsrail’in “yenilmezlik” algısı ciddi şekilde zedelenmiştir. Mısır, Sina Yarımadası’nın bir kısmını askeri olarak geri almayı başarmış, bu da sonraki barış sürecinde elini güçlendirmiştir. 1973 Savaşı, 1978’de Camp David Anlaşması ve 1979’daki İsrail-

Mısır Barış Antlaşması'nın önünü açmıştır. Savaş sonrasında Arap ülkeleri, Batı'ya karşı ekonomik bir silah olarak petrol ambargosunu kullanmış ve bu durum küresel enerji krizine neden olmuştur. Bu kriz, özellikle Batı kamuoyunun Orta Doğu ve Filistin sorununa karşı duyarlılığını artırmış ve sorunun ilk kez küresel düzeyde ciddi biçimde tartışılmasına zemin hazırlamıştır. ABD ve SSCB'nin doğrudan taraflara silah yardımı yapması, Soğuk Savaş'ın Orta Doğu cephesindeki gerginliğini artırmıştır. OPEC'in petrol fiyatlarını artırması, Batı ekonomileri üzerinde ciddi baskı oluşturmuş ve 1970'lerin "Büyük Petrol Krizini tetiklemiştir (Gawrych, 1996) (Quandt, 1986).

Savaşın diplomatik etkileri de kayda değerdir. Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat'ın savaş sonrası diplomatik girişimleri sonucunda Camp David Anlaşmaları imzalanmıştır. Bu durum, Arap dünyasında ilk kez diplomasi yoluyla kazanım elde edilebileceğine dair güçlü bir inanç oluşturmuştur. 1973 sonrası süreçte Arap ülkeleri, İsrail ile doğrudan askeri çatışmalardan çok, diplomatik çözüm yollarına yönelmiş; bu değişim FKÖ'nün uluslararası alandaki rolünü ve görünürlüğünü artırmıştır (Gawrych, 1996).

Savaşın ülkelere göre etkileri özetle şu şekildedir; Mısır, savaşın ardından diplomatik kazanım elde etmiş ve 1979'daki antlaşmayla Sina Yarımadası'nı İsrail'den geri almıştır. Bu, askeri bir çatışmanın barış sürecine nasıl dönüştürülebileceğinin önemli bir örneğidir. Suriye, Golan Tepelerinde başlangıçta başarı elde etse de, İsrail bu bölgeyi kısa sürede geri almıştır. Her ne kadar toprak kazanamamış olsa da, İsrail'e karşı psikolojik bir üstünlük sağlandığına dair görüşler mevcuttur. Ürdün, savaşa doğrudan katılmamış, dolayısıyla toprak durumunda bir değişiklik yaşanmamıştır. Filistinliler açısından savaş, doğrudan bir toprak kaybına yol açmamış; ancak savaş sonrası gündemin devletlerarası ilişkilerde yoğunlaşması, Filistin meselesinin diplomatik olarak geri planda kalmasına neden olmuştur. Bu durum, İsrail'in Batı Şeria ve Gazze'deki yerleşim faaliyetlerinin artmasına dolaylı olarak zemin hazırlamıştır (Gawrych, 1996).

1974 yılında, FKÖ'nün BM Genel Kurulu'nda gözlemci statüsü kazanması ve Filistin halkının meşru temsilcisi olarak tanınması da, 1973 Savaşı sonrası ortaya çıkan diplomatik dönüşümün bir diğer önemli sonucu olmuştur.

Savaşlar, kısa vadede askeri kazanımlar veya psikolojik üstünlük sağlasa da, uzun vadede istikrarsızlık üretmiştir. Her savaş yeni bir mülteci dalgası, güvenlik krizi veya siyasi kutuplaşma yaratmıştır. En kalıcı etkisi olan savaş (1967), işgal sorununu derinleştirmiştir.

Tablo 1. Filistin-İsrail Çatışmasında Başlıca Savaşlar ve Sonuçları³

1948-1949 (Birinci Arap-İsrail Savaşı)	1956 Süveyş Krizi)	1967 Altı Gün Savaşı	1973 Yom Kippur Savaşı	2023 El-Aksa Tufanı
İsrail, Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan	İsrail, Mısır, İngiltere, Fransa	İsrail, Mısır, Ürdün, Suriye	Mısır, Suriye, İsrail	Hamas, İsrail
İsrail topraklarını genişletti, 750.000 Filistinli mülteci oldu.	İsrail Sina'dan çekildi; Mısır siyasi zafer kazandı.	İsrail büyük topraklar kazandı; Arap ülkeleri ağır yenildi.	Psikolojik zafer Araplarda, askeri üstünlük İsrail'de kaldı	Büyük insani kriz, siyasi belirsizlik; müzakereler durdu, Gazze'de insani felaket; barış süreci durak- ladı, Hamas'ın uluslararası meşruiyeti
İsrail devleti güç kazandı; Filistinlilerin dağılması Filistin kimliğini kırılma noktasına getirdi.	Batılı güçlerin Ortadoğu etkisi azaldı; SSCB- ABD rekabeti yoğunlaştı.	Kudüs'ün statüsü sorunu başladı; yeni mülteci dalgası oluştı.	Camp David süreci başladı; petrol ambargosu dünya sistemini etkiledi	

3. Filistin Sorununda İntifada Dönemi

Filistin halkı, İngiliz Manda yönetimi döneminden itibaren Yahudi göçleri ve İsrail Devleti'nin kuruluşuna karşı örgütlenmiş, bu süreçte çeşitli direniş hareketleri ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Arap devletlerinden destek gören Filistinliler, zamanla bu desteğin azalmasıyla mücadelede yalnız kalmışlardır. 1980'li yıllarda ise İslami düşüncenin etkisi artmış, cihat anlayışı ve İslami örgütlenmeler belirginleşmiştir. Bu ortamda, Filistin halkının İsrail işgaline karşı en geniş çaplı halk hareketi olan Birinci İntifada, 8 Aralık 1987 tarihinde başlamıştır (Oruç, 2010: 43).

3.1 Birinci İntifada (1987-1993)

Birinci İntifada, Filistinlilerin Batı Şeria, Gazze Şeridi ve Doğu Kudüs'te İsrail işgaline karşı başlattığı kitlesel halk direnişidir. Altı Gün Savaşı sonrasında Filistin topraklarının işgali, bölge halkı üzerinde uzun süreli bir baskıya neden olmuş; İsrail yerleşimlerinin artması, ekonomik kısıtlamalar ve ağır askeri denetimler toplumda biriken öfkenin temelini oluşturmuştur. 1987 yılında Gazze Şeridi'nde dört Filistinlinin bir İsrail askeri aracı tarafından ezilerek öldürülmesi, mevcut gerilimi patlama noktasına taşımış ve geniş çaplı protestoların başlamasına neden olmuştur. Bu olay,

³ Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

kısa sürede Gazze ve Batı Şeria’da kitlesel sivil direnişe dönüşmüş ve "İntifada" olarak adlandırılmıştır. Ayaklanma, taş atan gençlerle özdeşleşmiş; sivil itaatsizlik, genel grevler, ticari boykotlar, okul grevleri ve duvar yazıları gibi eylemlerle sürdürülmüştür (Oruç, 2010: 43–44).

İslami hareketlerin yükseldiği bu dönemde, özellikle İslami Cihad ve 14 Aralık 1987’de kurulan HAMAS gibi yapılar, İntifada içerisinde önemli roller üstlenmiştir. HAMAS, FKÖ’nün kurduğu Birleşik Ulusal Yönetim’e katılmamış olsa da sahada etkisini hızla artırmıştır. İsrail’in baskı politikalarına karşı Filistin halkının direnci büyürken, zamanla bıçaklı ve silahlı saldırılar da artmıştır. İsrail, bu direnişi bastırmak amacıyla geniş çaplı tutuklamalara, toplama kamplarına ve ev yıkımlarına başvurmuş, ancak bu uygulamalar direnişi zayıflatmak yerine daha da güçlendirmiştir (Oruç, 2010: 43-44).

İntifada, Filistin sorununu yeniden uluslararası kamuoyunun gündemine taşımış; özellikle İsrail’in sivillere uyguladığı şiddet dünya kamuoyunda tepkiyle karşılanmıştır. İsrail’in “taş atan çocuklar”a karşı uyguladığı orantısız güç, uluslararası toplumda Tel Aviv yönetiminin imajını ciddi şekilde zedelemiştir (Smith, 2013: 259). Bu dönemde kadınlar da aktif roller üstlenmiş; yerel halk komiteleriyle birlikte lojistik ve eylem alanlarında direnişi desteklemiştir.

Diplomatik alanda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Aralık 1988’de ABD, ilk kez FKÖ ile doğrudan görüşmeyi kabul etmiş; bu gelişme, büyük ölçüde İntifada’nın sahadaki etkisinin sonucunda gerçekleşmiştir. Bu adım, FKÖ’nün uluslararası alandaki meşruiyetini artırmış ve Filistin davasının küresel destek kazanmasına katkı sağlamıştır.

Birinci İntifada’nın Önemli Sonuçları(Khalidi, 1997);

- FKÖ’nün Meşruiyet Kazanması: İntifada, FKÖ’nün uluslararası tanınırlığını artırmış, özellikle Batı kamuoyunda “meşru temsilci” olarak görülmesine zemin hazırlamıştır.
- Madrid Konferansı (1991): İntifada’nın ardından Arap-İsrail ilişkilerinde ilk ciddi barış görüşmeleri başlamıştır.
- Oslo Süreci (1993): FKÖ ve İsrail arasında doğrudan müzakerelerle sonuçlanan barış süreci başlamış, Filistin Özerk Yönetimi’nin kurulmasının önü açılmıştır.
- Uluslararası Destek: Avrupa ülkeleri ve BM, Filistin halkının meşru taleplerine daha açık destek vermeye başlamıştır.

İntifada, Filistinlilerin ulusal kimliğinin güçlenmesine ve mücadelenin yerel tabana yayılmasına katkı sağlamıştır. Taş, sivil itaatsizlik ve halk direnişiyle yürütülen bu

süreç, Oslo Anlaşmaları'nın önünü açarak tarihte önemli bir dönüm noktası olarak yerini almıştır (Khalidi, 1997).

3.2. İkinci İntifada (2000–2005)

Birinci İntifada'nın sona ermesiyle başlayan Oslo Süreci, Filistinliler için barış umutlarını yeşertmiş olsa da, zaman içinde yerleşim politikalarının sürmesi, ekonomik beklentilerin karşılanmaması ve siyasi tıkanıklık, halkta büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu koşullar, yeni bir halk isyanının zeminini hazırlamıştır. 2000 yılında ABD'nin arabuluculuğunda gerçekleşen Camp David Zirvesi'nde, İsrail Başbakanı Ehud Barak ile Filistin lideri Yaser Arafat arasında yapılan görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanması, Filistinlilerin diplomatik çözüm umutlarını zayıflatmıştır. Aynı yıl, Likud Partisi lideri Ariel Şaron'un Haremü's-Şerif'e (El-Aksa Camii'nin bulunduğu alan) provokatif nitelikte bir ziyaret gerçekleştirmesi, ikinci büyük ayaklanmayı başlatan kıvılcım olmuştur (Oruç, 2010: 45; Pressman, 2003). Ariel Şaron'un Mescidi-i Aksa'yı ziyareti sonrasında İsrail polisinin protestoculara gerçek mermiyle ateş açması üzerine Batı Şeria ve Gazze'de protestolar kitlesel ayaklanmalara dönüşmüştür. Bu ayaklanma, Birinci İntifada'nın aksine çok daha şiddetli ve silahlı çatışmalarla karakterize edilmiştir. Geniş çaplı sivil gösteriler kısa sürede silahlı direnişe evrilmiş, İsrail ile Filistinli gruplar arasında yoğun çatışmalar yaşanmıştır (Oruç, 2010: 45-47).

İkinci İntifada döneminde, Ehud Barak hükümetinin yıpranmasının ardından 6 Şubat 2001'de Ariel Şaron başbakanlığa gelmiş ve İsrail'in güvenlik odaklı politikaları sertleşmiştir. 2001–2004 yılları arasında İsrail, kara, hava ve deniz kuvvetleriyle Gazze ve Batı Şeria'da geniş çaplı operasyonlar yürütmüştür. Refah, Han Yunus ve Cenin gibi bölgelerde sivillere yönelik ağır saldırılar gerçekleştirilmiştir. Özellikle Cenin (2002) ve Refah (2003–2004) mülteci kamplarında gerçekleştirilen askeri operasyonlar büyük sivil kayıplara yol açmıştır. HAMAS ve İslami Cihad gibi gruplar tarafından Tel Aviv, Kudüs ve Netenya'da düzenlenen intihar saldırılarında yüzlerce İsrailli hayatını kaybetmiştir. İsrail, bu saldırılara karşılık olarak HAMAS'ın liderlerine yönelik suikastlar gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede, Şeyh Ahmed Yasin (2004) ve Abdülaziz Rantisi (2004) öldürülmüştür. İsrail tarafından 2002 yılında temelleri atılan 700 kilometrelik güvenlik duvarı, Batı Şeria'yı parçalara ayırmış, yaklaşık 280 bin Filistinli kendi evlerine veya tarlalarına ulaşmak için İsrail'den özel izin almak zorunda bırakılmıştır (Oruç, 2010: 45–47).

İkinci İntifada, aynı zamanda şehirlerde yoğun silahlı çatışmaların ve bombalı saldırıların yaşandığı bir dönem olmuştur. İsrail bu süreçte “Savunma Kalkanı Operasyonu” gibi kapsamlı askeri harekâtlarla Batı Şeria'nın büyük bölümünü işgal etmiş ve Filistin altyapısını hedef almıştır. Bu durum, Filistin ekonomisinin dramatik biçimde çökmesine yol açmıştır.

İkinci İntifada, hem sahada hem de diplomatik düzlemde kalıcı etkiler bırakmıştır; İsrail, güvenlik gerekçesiyle Batı Şeria boyunca “Ayrım Duvarı” inşa etmiş; bu yapı hem coğrafi hem de toplumsal bir ayrışma yaratmıştır. 2005 yılında Başbakan Ariel Şaron, Gazze Şeridi’ndeki tüm Yahudi yerleşimlerinin boşaltılmasını içeren “tek taraflı çekilme planını” uygulamaya koymuştur. Ancak bu adım, barış umudu yaratmak yerine yeni çatışmaların zeminini hazırlamıştır. HAMAS ve El-Fetih arasındaki rekabet belirginleşmiş, bu süreç Filistin siyasi yapısının derin bir bölünmeye uğramasına neden olmuştur. Artan güvenlik kaygıları, İsrail toplumunda sağcı ve güvenlik odaklı politikaların güç kazanmasına yol açmıştır. Şiddetin tırmanması, Filistin meselesine uluslararası ilginin yeniden yoğunlaşmasını sağlamış; ancak artan HAMAS etkisi, Batı dünyasında karışık tepkiler doğurmuştur. Barış süreci fiilen durma noktasına gelmiş, taraflar arasındaki güven krizi derinleşmiştir. İntifada, 2005 yılı Şubat ayında Mısır’ın Şarm el-Şeyh kentinde Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas ile İsrail Başbakanı Ariel Şaron arasında yapılan anlaşma ile resmen sona ermiştir. Bu görüşmede taraflar karşılıklı olarak saldırılara son verme taahhüdünde bulunmuşlardır (Oruç, 2010: 47).

İkinci İntifada döneminde barış çabaları büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanmıştır;

- Arap Barış Girişimi (2002): Suudi Arabistan tarafından önerilen ve İsrail’in 1967 sınırlarına çekilmesi karşılığında Arap ülkeleriyle tam diplomatik ilişkiler kurulmasını öngören plan sunulmuştur.
- Yol Haritası Planı (2003): ABD, AB, Rusya ve BM’nin oluşturduğu Dörtlü tarafından açıklanan bu plan, iki devletli çözümü hedeflemiş ancak uygulamada ciddi pürüzlerle karşılaşmıştır.

İkinci İntifada, İsrail-Filistin çatışmalarında diplomatik çözüm arayışlarının yerini yeniden silahlı çatışmalara bıraktığı bir dönem olmuştur. Bu süreçte halklar arası güven tamamen yıkılmış, her iki toplumda da radikal eğilimler güçlenmiştir. Filistin davasının uluslararası alandaki görünürlüğü artsa da, siyasi çözüm olanakları ciddi biçimde zarar görmüştür.

4. Filistin Devletinin İlanı ve Diplomatik Süreçler (1988–2005): Filistin Sorununa Barışçıl Çözüm Arayışları

FKÖ, 1969’da Yaser Arafat’ın liderliğinde Müslüman, Hristiyan ve Yahudileri kapsayan laik, demokratik bir cumhuriyet hedefini benimsemiştir. Ancak 1988’e gelindiğinde FKÖ, siyasi stratejisini değiştirerek “iki devletli çözüm” modelini benimsemiş ve bu çerçevede Batı Şeria ve Gazze’yi kapsayan, Doğu Kudüs’ü başkent olarak belirleyen bağımsız bir Filistin devleti ilan etmiştir. 15 Kasım 1988’de, Cezayir’de toplanan Filistin Ulusal Konseyi, 1967 sınırlarını esas alan bağımsız Filistin Devleti’nin kurulduğunu ilan etmiştir. Bu deklarasyon, FKÖ’nün uluslararası

toplum nezdinde iki devletli çözüme açık olduğunu beyan etmesi açısından tarihi bir adımdır. Kısa süre içinde 100'den fazla ülke bu devleti tanımış, ancak İsrail ve ABD bu ilanı reddederek müzakere temelli bir çözüm çağrısında bulunmuştur. Aynı yıl BM Genel Kurulu, 43/177 sayılı kararla Filistin halkının egemenlik ve bağımsızlık hakkını tanımıştır (Oruç, 2010: 48).

4.1. Madrid Konferansı (1991)

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Körfez Savaşı'nın ardından ABD, Orta Doğu'da yeni bir diplomatik düzene öncülük etmeye başlamıştır. Bu bağlamda, 30 Ekim 1991'de ABD ve SSCB'nin girişimiyle Madrid Barış Konferansı düzenlenmiştir.

Madrid Barış Konferansında İsrail, Filistin, Suriye, Lübnan ve Ürdün temsilcileri ilk kez doğrudan aynı masa etrafında toplanmıştır. FKÖ, Filistin delegasyonuna doğrudan dâhil edilmemiş; Filistin heyeti Ürdün delegasyonunun bir parçası olarak yer almıştır. Her ne kadar doğrudan sonuçlar doğurmamış olsa da, Madrid Konferansı, taraflar arasında sürekli görüşmelerin önünü açmış ve "barış için toprak" ilkesini diplomatik gündeme dâhil etmiştir (Smith, 2013: 260; Shlaim, 2013: 28-280).

4.2. Oslo Barış Süreci (1993–2000)

Madrid görüşmelerinin tıkanmasının ardından, Norveç'in arabuluculuğunda gizli yürütülen görüşmeler sonucunda, 13 Eylül 1993'te Washington'da Oslo İlkeler Bildirgesi (Oslo I Anlaşması) imzalanmıştır. Bu anlaşma, İsrail ile FKÖ arasında doğrudan ilişki kurulmasını sağlamıştır.

Oslo I Anlaşması ile İsrail, FKÖ'yü Filistin halkının meşru temsilcisi olarak tanımış; FKÖ de İsrail'in varlık hakkını kabul etmiş ve terörü reddetmiştir. Filistin Özerk Yönetimi kurulmuş; Batı Şeria ve Gazze'de kademeli olarak idari yetki devri planlanmıştır. Nihai statü görüşmelerinin 5 yıl içinde tamamlanması öngörülmüştür.

Oslo I Anlaşmasına ek olarak yapılan 1994 tarihli Gaza-Jericho Anlaşması ve 1995 tarihli Oslo II Anlaşması ile Filistin tarafına sınırlı özyönetim hakkı verilmiş; Batı Şeria A, B ve C bölgelerine ayrılmıştır. Ancak bu süreçte Kudüs'ün statüsü, mülteciler, yerleşimler gibi kritik meseleler ertelenmiş, yerleşim faaliyetleri ise durdurulmamıştır. Bu durum, sürece olan güveni zedelemiştir (Shlaim, 2013: 268-280).

4.3. Camp David 2000 Zirvesi

ABD Başkanı Bill Clinton'un arabuluculuğunda düzenlenen Camp David Zirvesi (Temmuz 2000), Oslo Süreci'ni tamamlayıcı bir nihai anlaşma amacı taşımıştır. İsrail Başbakanı Ehud Barak'ın teklifine göre; Batı Şeria'nın %91'i Filistin'e bırakılacak, Doğu Kudüs'ün bazı mahalleleri Filistin idaresine devredilecek ve Mülteci sorunu için uluslararası çözüm mekanizması kurulacaktı. Ancak Arafat, bu öneriyi yetersiz bularak reddetmiştir. Özellikle Tapınak Tepesi/Haremü's-Şerif üzerindeki egemenlik ve mültecilerin geri dönüş hakkı konuları ciddi anlaşmazlık yaratmıştır (Smith, 2013: 260-261) Zirvenin başarısızlığı, kısa süre sonra İkinci İntifada'nın başlamasına zemin hazırlamıştır.

Barış sürecinde yaşanan bazı kırılmalar sürecin çökmesine neden olmuştur; Likud Hükümetinin Yükselişi ve Benyamin Netanyahu'nun 1996'da başbakan olmasıyla, barış süreci gerilemiştir. Kudüs'ün tamamı üzerindeki İsrail egemenliği ve yerleşimlerin artırılması gibi tek taraflı adımlar, sürecin tıkanmasına neden olmuştur. Yoğun ABD baskısıyla imzalanan Hebron Protokolü (1997) ve Wye River Muhtırası (1998) sınırlı toprak devrini içeriyordu; ancak uygulamada ciddi aksaklıklar yaşanmıştır (Shlaim, 2013: 279). Ariel Şaron'un Tapınak Tepesi ziyareti (2000) sonrası başlayan İkinci İntifada, barış umutlarını tamamen zayıflatmıştır.

4.4. Diplomatik Sürecin Son Evresi (2000–2005)

Camp David'in başarısızlığı ve İkinci İntifada'nın patlak vermesiyle diplomasi sekteye uğramıştır:

- 2002'de Suudi Arabistan tarafından önerilen Arap Barış Planı, İsrail'in 1967 sınırlarına çekilmesi karşılığında Arap devletlerinden tam diplomatik tanıma ve barış vaadinde bulunmuştur.
- "Yol Haritası" Planı (2003), ABD, AB, Rusya ve BM'nin ortaklaşa hazırladığı bu plan, iki devletli çözüm hedefini içermiş ancak taraflar arası güven bunalımı ve uygulama sorunları nedeniyle başarısız olmuştur.
- 2004'te Arafat'ın ölümü ve Mahmud Abbas'ın liderliğe gelişiyle birlikte, 2005 Şarm El-Şeyh görüşmeleri sonrası ateşkes ilan edilmiştir (Oruç, 2010: 48-50).

1988–2005 döneminde barış çabaları çeşitli diplomatik araçlarla sürdürülmüş; ancak somut bir çözüme ulaşılamamıştır. Sürecin en dikkat çeken yönleri:

- FKÖ'nün uluslararası siyasi aktör olarak tanınması sağlanmış; Oslo Süreci, barış için önemli bir fırsat yaratmıştır.
- İsrail'in güvenlik kaygıları, yerleşim politikaları ve mülteciler meselesi gibi konular sürecin tıkanmasına neden olmuştur.

- HAMAS gibi radikal grupların sürece dâhil edilmemesi, sahadaki meşruiyet krizini artırmıştır.
- İkinci İntifada sonrası Filistin toplumu içindeki bölünme ve radikalleşme derinleşmiş, barış süreci yerini silahlı mücadeleye bırakmıştır (Smith, 2013: 256-257).

Tablo 2. Filistin-İsrail Çatışmasında Başlıca Diplomatik Girişimler ve Sonuçları⁴

DİPLOMATİK GİRİŞİM	BAŞLICA AKTÖRLER	SONUÇLAR
1988 – Filistin Devleti’nin İlanı	FKÖ ABD, SSCB, İsrail Arap Ülkeleri	Tek taraflı bağımsız ilanı, BM de gözlemci statusü
1991 – Madrid Barış Konferansı	İsrail-FKÖ İsrail	İlk doğrudan barış görüşmesi, sınırlı ilerleme
1993 – Oslo Anlaşmaları (Oslo I)	İsrail-FKÖ İsrail	İsrail-FKÖ arasında karşılıklı tanıma ilk defa Filistin özerkliği
1995 – Oslo II Anlaşması (Oslo II)	İsrail-FKÖ İsrail	Filistin’in sivil yönetimi genişletildi; çıkmaza girildi
1998 – Wye River Anlaşması	ABD, İsrail, FKÖ	Filistin’e kısıtlı askeri yetkiler; uygulanmadı
2000 – Camp David Zirvesi	ABD, İsrail, FKÖ	Nihai anlaşma sağlanamadı; İkinci İntifada başlamıştır

Bu bağlamda, 1988–2005 dönemi barış sürecine dair umutların yeşerdiği ancak yapısal sorunlar ve karşılıklı güvensizlik nedeniyle bu umutların gerçek bir çözüme dönüşemediği bir dönem olarak değerlendirilmelidir.

5. El-Aksa Tufanı Operasyonunun Filistin Sorununun Çözümüne Etkisi

7 Ekim 2023 sabahı, HAMAS’ın askeri kanadı olan Kassam Tugayları tarafından başlatılan El-Aksa Tufanı Operasyonu, Filistin-İsrail çatışmasının dinamiklerini kökten değiştiren bir dönüm noktası olmuştur. Operasyon; roket saldırılarının ötesine geçerek kara ve deniz saldırılarını da içermiş, İsrail topraklarına yapılan sızmalar ve

⁴ Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

rehine alma vakalarıyla dikkat çekmiştir. HAMAS, bu saldırının gerekçesini İsrail'in Mescid-i Aksa'daki uygulamaları, Batı Şeria'daki Yahudi yerleşim faaliyetlerinin artışı ve Gazze'ye uygulanan uzun süreli ablukanın bir sonucu olarak açıklamıştır. Ayrıca bu operasyon, Filistin meselesinin uluslararası kamuoyunda unutulmaya yüz tutmasına karşı bir "hatırlatma" eylemi olarak sunulmuştur (Oruç, 2010: 85–92).

HAMAS'ın yayınladığı “Our Narrative – Operation Al-Aqsa Flood” adlı raporda, operasyonun sadece güncel bir askeri eylem değil; 1917 Balfour Deklarasyonu ile başlayan ve 1948'de İsrail'in kurulmasıyla şekillenen bir sömürgecilik sürecine karşı direnişin devamı olduğu belirtilmektedir. Bu çerçevede, operasyon Filistin halkının toprak kaybı, demografik değişiklikler ve sürekli askeri baskılara karşı bir “savunma ve özgürleşme” hareketi olarak sunulmaktadır HAMAS, operasyonun askeri hedeflere yönelik olduğunu, sivil kayıpların kasıtlı olmadığını ve Kassam Tugaylarının sivillere zarar vermekten özellikle kaçındığını ifade etmektedir(HAMAS, 2024).

İsrail tarafı ise bu saldırılara karşılık olarak “Demir Kılıçlar Operasyonu”nu başlatmış ve Gazze'ye yönelik yoğun hava saldırıları düzenlemiştir. Bu karşı operasyonun ilk haftasında Gazze'deki sivil kayıplar dramatik biçimde artmış ve uluslararası toplum tarafından insani kriz uyarıları yapılmıştır.

HAMAS'ın kendi anlatımına göre, El-Aksa Tufanı Operasyonu; Gazze'de 17 yıldır süren ablukanın kaldırılması, Kudüs'ün ve Mescid-i Aksa'nın statüsünün korunması, Batı Şeria'daki yerleşim faaliyetlerinin durdurulması ve Filistin halkının kendi kaderini tayin hakkının tanınması taleplerine dayanmaktadır. HAMAS, Oslo Anlaşması gibi barış girişimlerini Filistin davasının tasfiyesi olarak görmekte ve bu tür süreçlerin İsrail'in meşruiyetini pekiştirdiğini savunarak reddetmektedir (Oruç, 2010: 92).

Operasyon, bölgesel ve küresel düzeyde farklı tepkilere yol açmıştır. İran, HAMAS'ın direniş hakkını desteklerken; Ürdün, Mısır ve Katar diplomatik ateşkes çağrıları yapmışlardır. ABD, İsrail'e tam destek vermiş ve askeri güç unsurlarını bölgeye sevk etmiştir. Avrupa Birliği ülkeleri ise İsrail'in kendini savunma hakkını tanımakla birlikte, Gazze'deki sivil kayıplara dair kaygılarını dile getirmiştir. BM ve Uluslararası Kızılhaç gibi kuruluşlar, sivil halkın korunması için acil insani erişim çağrısında bulunmuştur.

Ancak HAMAS'ın sivillere yönelik saldırılarda bulunmuş olması, uluslararası toplumda ciddi eleştirilere yol açmış ve Filistin davasının ahlaki meşruiyetine zarar vermiştir. Bu durum, HAMAS'ın yöntemlerinin Filistin içinde ve dışında tartışılmasına neden olmuş; özellikle sivil hedeflerin vurulması, direnişin meşruiyeti bağlamında ciddi soru işaretleri doğurmuştur.

El-Aksa Tufanı Operasyonu, aynı zamanda müzakere sürecinin tamamen durmasına da neden olmuştur. İsrail yönetimi, sadece HAMAS ile değil, Filistin Yönetimi ile de resmi temasları askıya almış; bu durum iki devletli çözüm fikrinin uluslararası alanda daha da zayıflamasına yol açmıştır. HAMAS ve El Fetih arasındaki uzun süredir devam eden siyasi bölünme, bu süreçte daha da derinleşmiştir. Gazze Şeridi'nin savaş sonrası yönetimi konusunda iki grup arasında geçici bir komite kurulması yönünde adımlar atılsa da, bu gelişmeler Filistin siyasetinde istikrarı sağlamak için yetersiz kalmıştır.

Sonuç olarak, El-Aksa Tufanı Operasyonu; HAMAS'ın askeri kapasitesini, stratejik hedeflerini ve direniş anlayışını gözler önüne sererken, aynı zamanda Filistin sorununun çözümüne dair umutları da büyük ölçüde sarsmıştır. Operasyon, çatışmaların yeniden şiddetlenmesine neden olmuş ve diplomatik çözüm perspektifini gölgeleyerek, uluslararası toplumun taraflara yönelik güvenini zayıflatmıştır.

6. Sonuç ve Değerlendirme: Savaş mı Diplomasi mi?

Filistin-İsrail çatışması, 20. yüzyılın ortalarından bu yana süreklilik arz eden, çok katmanlı, tarihsel, siyasi ve ideolojik boyutlara sahip karmaşık bir mesele olarak varlığını sürdürmektedir. Bu çalışmada, İsrail Devleti'nin kuruluş süreciyle başlayan Arap-İsrail savaşları (1948, 1956, 1967 ve 1973), İntifada hareketlerinin ortaya çıkışı ve dönüşümü, çeşitli barış süreçlerinin akamete uğrama nedenleri ile 2023 yılında HAMAS tarafından başlatılan El-Aksa Tufanı Operasyonu ele alınmıştır.

İlk dört Arap-İsrail savaşı, Filistin halkı açısından ağır toprak, nüfus ve egemenlik kayıplarıyla sonuçlanmıştır. Özellikle 1948 yılında yaşanan Birinci Arap-İsrail Savaşı sonucunda ortaya çıkan Nakba (Felaket), Filistinlilerin kolektif belleğinde sarsıcı bir travma yaratmıştır. 1967 Altı Gün Savaşı ise işgal altındaki toprakların genişlemesine ve mülteciler sorununun derinleşmesine neden olarak, çatışmanın yalnızca bölgesel değil, uluslararası bir boyuta taşınmasına zemin hazırlamıştır.

İntifada hareketleri, özellikle Birinci İntifada (1987–1993), Filistin direnişinde sivil inisiyatifin ve halk merkezli eylemliliğin ön plana çıkmasıyla hem bölgesel hem de küresel kamuoyunda Filistin davasına dair güçlü bir sempati uyandırmıştır. Buna karşın, İkinci İntifada'nın (2000–2005) şiddet sarmalına evrilmesi, hem barış umutlarını zayıflatmış hem de taraflar arasında karşılıklı güvensizlik ortamını derinleştirmiştir.

Diplomatik alanda ise 1988 yılında Filistin Devleti'nin ilanı ile başlayan süreç; Madrid Konferansı (1991), Oslo Anlaşmaları (1993–1995) ve Camp David Zirvesi (2000) gibi çeşitli girişimlerle önemli dönemeçler yaşamıştır. Ancak mülteciler meselesi,

Kudüs'ün statüsü ve yerleşim politikaları gibi temel başlıklarda yaşanan uzlaşmazlıklar, barış sürecinin kalıcı bir çözümle sonuçlanmasını engellemiştir.

2023 yılında başlatılan El-Aksa Tufanı Operasyonu, Filistin meselesinde yeni bir dönüm noktası oluşturmuştur. HAMAS tarafından yürütülen bu operasyon, İsrail'in Mescid-i Aksa ve Gazze politikasına karşı bir "meşru direniş" olarak sunulsa da, gerek yöntemi gerek sonuçları itibarıyla tartışmalı olmuştur. Operasyon, kısa vadede Filistin sorununu yeniden küresel gündeme taşısa da, uzun vadede diplomatik yalnızlık, meşruiyet kaybı ve insani maliyetler açısından ciddi sorunlar yaratmıştır.

Filistin Yönetimi'nin zayıflığı ve El-Fetih'in halk nezdindeki etkinliğinin azalması, HAMAS'ın Gazze merkezli gücünü pekiştirmesine zemin hazırlamıştır. Ancak HAMAS'ın uyguladığı silahlı direniş yöntemi ve zaman zaman sivilleri hedef alan saldırıları, uluslararası toplumda özellikle Batı ülkeleri nezdinde meşruiyet kaybına yol açmıştır. Bu durum, Filistin davasının haklılığına yönelik küresel desteği zayıflatmakta ve İslami direniş çizgisinin evrensel kabulünü zorlaştırmaktadır.

İsrail'in askeri karşılığı olarak başlattığı "Demir Kılıçlar Operasyonu" ise Gazze'de derin bir insani krizi tetiklemiş; elektrik, su, sağlık hizmetleri ve temel gıda kaynaklarına erişim ciddi şekilde kısıtlanmıştır. Aynı zamanda İsrail'in Gazze ablukasını daha da sıkılaştırması, sivil halk üzerinde doğrudan ve yıkıcı etkiler yaratmıştır.

Filistin-İsrail çatışmasının tarihsel seyri incelendiğinde, savaşlar ile diplomatik girişimlerin farklı düzeylerde etkiler yarattığı görülmektedir. Aşağıdaki tablo, her iki yöntemin kısa ve uzun vadeli etkilerini, uluslararası destek düzeylerini ve kalıcılıklarını karşılaştırmalı biçimde özetlemektedir.

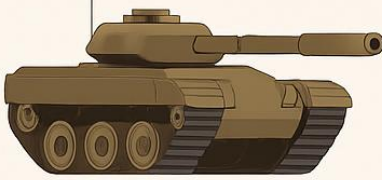
Savaşlar, kısa vadede Filistin meselesini küresel gündeme taşıyarak dikkat çekici bir etki yaratsa da, uzun vadede sürdürülebilir sonuçlar üretmekte yetersiz kalmaktadır. Bu çatışmalar, çoğu zaman uluslararası meşruiyet krizlerine ve siviller üzerinde travmatik sonuçlara yol açmakta, kalıcı bir çözüm üretememektedir.

Diplomatik girişimler ise başlangıçta sınırlı görünse de, zamanla yapısal dönüşümler sağlayabilmekte ve geniş uluslararası destekle daha kalıcı kazanımlar elde edebilmektedir. Özellikle 1993 Oslo Süreci ve 2012 BM gözlemci devlet statüsü örneklerinde görüldüğü gibi, diplomasi Filistin ulusal hareketinin meşruiyetini ve tanınırlığını artıran bir araç olmuştur.

Bu tablo, savaş ve diplomasinin birbirine alternatif değil, birbirini tamamlayıcı unsurlar olarak değil; çoğu zaman çatışan stratejiler olarak işlediğini göstermektedir.

Ancak tarihsel veriler, kalıcı ve yapısal çözüm açısından diplomasinin daha avantajlı bir zemin sunduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3. Savaşlar ve Diplomatik Girişimlerin Etkileri: Karşılaştırmalı Değerlendirme⁵

 SAVAŞLAR		 DIPLOMATİK GİRİŞİMLER	
KISA VADELİ ETKİ	Cok Etkili: Filistin davasını gündeme taşır: bölgesel ve küresel dikkat çeker	Sınırlı Etki Genellikle kamuoyunda sınırlı etki yaratır, uzun vadeye yayılır	Daha Etkili Yapısal dönüşümler üretir; uzun vadeli kazanımlar sağlar
UZUN VADELİ ETKİ	Sınırlı: Kazanımlar sürdürülebilir değildir; daha derin krizlere yol açabilir	Daha Etkili Yapısal dönüşümler üretir, uzun vadeli kazanımlar sağlar	Yüksek Destek BM ye devletlerden geniş çaplı tanınma sağlar
ULUS-ARARASIS DESTEK	Tartışmalı Meşruiyet sıkça sorgulanır; ağırleştirilene yol açabilir	Mobilizasyon ama Travma Halkı harekete geçirir ama toplumsal travmalara yol açar	Umut ama Beklenti Boşluğu Umut doğurur ama zamanla belirsizlik

Tarihsel olarak değerlendirildiğinde, silahlı mücadele yöntemleri Filistin davasının görünürliğini artırmakla birlikte, uluslararası kamuoyunda zaman zaman “terörizm” ile ilişkilendirilme riskini doğurmuştur. Buna karşılık, diplomatik süreçler –her ne kadar yavaş ilerlese de– Filistin’in uluslararası hukuk nezdinde tanınmasını ve hak arayışını meşru bir zemine oturtmuştur. 1974 yılında FKÖ’nün BM’de meşru temsilci olarak tanınması, 1993 Oslo Anlaşmaları ile sınırlı özerklik sağlanması ve 2012 yılında

⁵ Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

BM’de gözlemci devlet statüsünün elde edilmesi, diplomasinin Filistin halkı adına sağladığı kazanımlar arasında yer almaktadır.

Sonuç olarak, El-Aksa Tufanı Operasyonu, çatışmanın hem şiddet boyutunu artırmış hem de diplomatik çözüm zeminini daha da kırılgan hale getirmiştir. Filistin halkı için tarihsel olarak bir kimlik inşası aracı olan silahlı direniş, uluslararası meşruiyet kazanımı açısından sınırlı sonuçlar doğurmuştur. İsrail’in güvenlik merkezli politikaları ile Filistin halkının bağımsızlık talepleri arasında çözülmesi zor bir denge oluşmuş, bölgesel ve küresel aktörlerin çoğu zaman taraflı ve kısa vadeli çıkar odaklı yaklaşımları barışın önünde engel oluşturmıştır.

Bu bağlamda, kalıcı ve adil bir çözüm için öncelikle müzakere süreçlerinin temel meseleleri olan toprak paylaşımı, mülteciler meselesi ve Kudüs’ün statüsünün doğrudan ele alınması gerekmektedir. Ayrıca Filistin iç siyasetindeki parçalanmışlığın giderilmesi ve ulusal birlik sağlanması, diplomatik gücün artırılması açısından elzemdir. Filistin ulusal hareketinin uzun vadeli çıkarları için, mevcut küresel konjonktürde, barışçıl yöntemlerin ve diplomatik çözüm yollarının önceliklendirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Abboushi, W. F. (1977). The Road to Rebellion Arab Palestine in the 1930's. *Journal of Palestine Studies*, 6(3), 23-46.
- Adelman, H. (2001). From Refugees to Forced Migration: The UNHCR and Human Security. *The International Migration Review, Special Issue: UNHCR at 50: Past, Present and Future of Refugee Assistance*, 35(1), 7-32.
- Afaf, M. (1977). The 1973 Arab—Israeli War. *Strategic Studies*, 1(3), 50-79.
- Asirvatham, E. (1954). The Birth of Israel. *The Indian Journal of Political Science*, 15(1), 19-29.
- Barakat, R. (2016). The JerusalemFellah:Popular Politics in Mandate-Era Palestine. *Journal of Palestine Studies*, 46(1), 7-19.
- Bianet. “İsrail-Filistin Sorununun Tarihçesi: 1897'den 2023'e”, 7 Ekim 2024, <https://bianet.org/haber/israil-filistin-sorununun-tarihcesi-1897-den-2023-e-192219>
- Gawrych, G. W. (1996). *The 1973 Arab-Israeli War: The Albatross of Decisive Victory, Leavenworth Papers Number 21*. Combat Studies Institute.
- Gruen, G. E. (1977). The United States, Israel, and the Middle East. *The American Jewish Year Book*, 77, 74-96.

- HAMAS. (2024). *Our Narrative – Operation Al-Aqsa Flood*. Hamas Media Office. Aralık 10, 2024 tarihinde <https://archive.org/details/operation-al-aqsa-flood-our-narrative> adresinden alındı
- Khalidi, R. (1997). *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*. Columbia University Press.
- Khalidi, R. (2007). *The Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood*. Beacon Press.
- Kyle, K. (2019). *Suez: Britain's End of Empire in the Middle East*. I.B. Tauris.
- Morris, B. (2008). *1948: A History of the First Arab-Israeli War*. Yale University Press. doi:<https://doi.org/10.2307/j.ctt1np9bm>
- Oren, M. (2002). *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East*. Oxford University Press.
- Oruç, S. (2010). *Filistin Halkının Parçalanmışlığı: HAMAS - El-Fetih Çatışması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Page, R. (2016). *Balfour Declaration*. House of Commons. 04 27, 2025 tarihinde <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-7766/CBP-7766.pdf> adresinden alındı
- Pressman, J. (2003). The Second Intifada: Background and Causes of the Israeli-Palestinian Conflict. *Journal of Conflict Studies*, 23(2), 114–141.
- Quandt, W. (1986). *Camp David: Peacemaking and Politics*. . Brookings Institution Press.
- Quandt, W. (2005). *Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967*. Brookings Institution Press.
- Rogan, E. L. (2013). The Emergence of the Middle East into the Modern State System. L. Fawcett içinde, *International Relations of the Middle East*, 37-60. Oxford University Press.
- Shlaim, A. (2013). The Rise and Fall of the Oslo Peace Process. L. Fawcett içinde, *International Relations of the Middle East*, 268-286. Oxford University Press.
- Simoni, M. (1999). A Dangerous Legacy: Welfare in British Palestine, 1930-1939. *Jewish History*, 13(2), 81-109.
- Smith, C. (2013). The Arab–Israeli Conflict. L. Fawcett içinde, *International Relations of the Middle East*, 245-268. Oxford University Press.